

CULTUUR IN DE NEDERLANDEN
IN INTERDISCIPLINAIR PERSPECTIEF

De Zeventiende Eeuw

JAARBOEK 2020

Flowerpower in de Contrareformatie

Bloemen en planten in de katholieke verbeelding van deugdzaamheid

EVELYNE VERHEGGEN

In dit artikel analyseert de auteur hoe en waarom katholieken na de Reformatie bloemen en planten als symbool voor deugden en goede werken inzetten als wapen in de religieuze, ideologische strijd met de protestanten.

Inleiding

De Nederlandse Tachtigjarige oorlog werd niet enkel militair uitgevochten. Ook op andere fronten werden de degens gekruist. Eén van de belangrijkste discussiepunten tussen protestanten en katholieken was de wijze waarop het leven na de dood werd opgevat. Voor protestanten gold dat de genade van God allesbepalend was en de zondige mens daartegenover nietig en eigenlijk verloren. Dat een mens in de hemelse zaligheid kon geraken, via eigen verdienstelijkheid en vroomheid, heette godslasterlijk. In katholieke ogen kon je daarentegen het eeuwig leven min of meer verdienen door het verrichten van goede werken en het praktiseren van deugden. In dit verhitte theologische debat speelden, naast preken, theologische verhandelingen en stichtelijke boeken (*catholica*), religieuze afbeeldingen een belangrijke rol. Protestanten, met hun afwijzing van visuele cultuur in kerkgebouwen en liturgie, moesten een nieuwe balans vinden hoe om te gaan met de verbeelding van hun geloof en de katholieken doken in dit gat door vanuit het katholieke Zuiden een tsunami van religieuze voorstellingen in de Republiek te verspreiden. In deze 'beeldoorlog' werden bloemen, planten en vruchten – symbolisch voor deugden en goede werken – ingezet als verwijzing naar de katholieke stellingname in het grote discours van zonde en genade. Floralia drongen daarom op allerlei manieren door in de devotionele praktijk: op gravures, tekeningen, in reliëktuinen, op liturgische objecten en ook in het interieur en de aankleding van (schuil)kerken. Deze bijdrage zal aan de hand van devotiegrafiek, emblemata, *catholica* en religieuze

* Met dank aan Kees Bertels, Lieke Smits en Richard de Beer.

erfgoed deze strategie belichten. Daarbij wordt ook ingegaan op de rol van vrouwen die kozen voor een semi-religieus maagdelijk leven, de kloppen en begijnen.

Leken-religieuze vrouwen, klopjes in de Republiek

Na de doorvoering van de Reformatie in de Republiek werd het kloosterleven verboden. Nonnen die door de gereformeerde overheid uit hun kloosters waren verdreven continuerden veelal hun religieuze leven elders. Daarnaast kozen opnieuw per jaar honderden Noord-Nederlandse vrouwen voor een (semi-)religieuze status ‘in de wereld’: de zogenoemde ‘geestelijke maagden’ of kloppen (in het Vlaams kwezels).¹ Zij sloten een ‘mystiek huwelijk’ met Christus en leefden sober en kuis. In de geest van de Nieuwtestamentische parabel over de wijze en dwaze maagden (Mattheus 25:1-13) verrichtten zij handwerk om in hun eigen levensonderhoud te voorzien (afb. 1). De werken van barmhartigheid werden ingevuld met het geven van onderwijs en het bieden van zorg aan kwetsbare medemensen.

In de tegenstellingen met de protestanten namen de kloppen een pacifistische houding aan. Deze leefwijze verleende hun status. Zij beschouwden zichzelf immers, met Maria als voorbeeld, als een middelaar tussen hun wereld en Christus. Maria werd naast – of in plaats van – de Bruidegom het nieuwe ‘rolmodel’. Zij waren geen rechtstreekse verantwoording verschuldigd aan de katholieke hiërarchie, ze hadden immers geen gelofte van gehoorzaamheid afgelegd. Om de leken-religieuzen niet al te zeer te laten ‘ontsporen’ en in het gareel te houden, schreven geestelijken heel wat begeleidingsliteratuur.² Zo formuleerde bijvoorbeeld de jezuïet Cornelius Hazart, in een handleiding voor de maagdelijke staat:

En Maeght moet of bidden, of lesen, of wercken, op dat den gheest van onsuysterheit haer ledigh gemoet niet en bedrieghe: Door den arbeyt wort de ghenoechte des vleesch overwonnen. Daerom sal een Maeght den dagh in dry deelen verdeylen: in 't eerste deel sal se bidden, in 't tweede lesen, in 't derde wercken.³

1 Zie verder voor het leven van Noord-Nederlandse kloppen en begijnen E. Theissing, *Over klopjes en kwezels*, Nijmegen 1935; M.E. Monteiro, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw*, Hilversum 1996; M. Abels, *Tussen sloer en heilige. Beeld en zelfbeeld van Haarlemse en Goudse kloppen in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 2009; J. Spaans, *De levens der maechden. Het verhaal van een religieuze vrouwengemeenschap in de eerste helft van de zeventiende eeuw*, Hilversum 2012; C. Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek. De belevingswereld van een religieuze minderheid 1570-1750*, Nijmegen 2019. Monteiro berekent dat het aantal kloppen aan het einde van de zeventiende eeuw in de Hollandse Zending aan de hand van visitatierapporten uit 1691 en 1695 de 5000 moet hebben overschreden; Monteiro, *Geestelijke maagden*, 51-55.

2 Tussen 1570 en 1730 werden er in totaal 34 verschillende soorten Nederlandstalige kloppenboeken gedrukt. De meeste van deze werken kenden ook later nog meerdere herdrukken; zie hiervoor Monteiro, *Geestelijke maagden*, 128.

3 P.C. Hazart S.J., *Lof van den Maeghdelijcken staet namelijk in de Werelt*, Antwerpen 1690, 117.

Afb. 1 Crispijn de Passe (I), naar ontwerp van Maerten de Vos, *De vijf wijze maagden naaien, spinnen, weven, lezen en schrijven*, 1589-1611. Uit een reeks van acht prenten met de gelijkenis van de vijf wijze en de vijf dwaze maagden.

Amsterdam Rijksmuseum, inv.nr. RP-P-1908-5623.

Naast deze zogenoemde ‘kloppenboeken’ konden ook prenten en prentreeksen inspireren tot een leven in deugdzaamheid. Als invloedrijke verbeelders van vroomheid waren de gebroeders Wierix actief in de late zestiende en vroege zeventiende eeuw: Antoon, Johannes en Hieronymus. Zij zetten samen met anderen in een groot oeuvre de hernieuwde Contra-reformatie verbeelding neer, met eigen fantasie, maar ook teruggrijpend naar laatmiddeleeuwse religieuze kunst en mystiek. Zij kregen veel opdrachten voor het maken van gravures, vooral van vooraanstaande jezuïeten met wie zij nauw samenwerkten.

Zo graveerde Antoon Wierix een emblematareeks *Cor Iesu Amanti Sacrum*. Emblemata zijn afbeeldingen met een symbolische betekenis waarbij een motto, versregels en visualisering als het ware aan elkaar zijn verbonden. Deze reeks bestaat uit 18 prenten in de vorm van

Afb. 2 Hieronymus Wierix, *Iesu Christi Dei Domini Salvatoris Nostri Infantia*, 1563-voor 1619. Reeks van 12 prenten over de jeugd van Christus en het handwerk van Maria en Jozef.

Amsterdam Rijksmuseum.

Themadossier • Deugd en ordeugd

een stripverhaal.⁴ Christus in kind-gedaante is afgebeeld als Cupido of als putto. Hij klopt op de deur van het hart van de religieuze mens en gaat – wanneer toegelaten – het hart als Zijn huis inrichten. De prentjes verbeeldden hoe Hij daar werkt, poetst, leest, et cetera. De invulling van de dagorde van een vroom levend mens wordt hier speels gevisualiseerd. De prentjes werden in veelvoud tot ver in de negentiende eeuw gekopieerd en verspreid.

Een tweede belangrijke reeks prenten, ditmaal van Hieronymus Wierix, handelt over de jeugd van Christus en gaat specifiek over de Heilige Familie. Deze reeks, *Iesu Christi Dei Domini Salvatoris Nostri Infantia*, verbeeldt mannenwerk in navolging van Jozef en vrouwenbezigheden van Maria (afb. 2). Jozef timmert op iedere prent en Jezus helpt hem daarbij. Op de prentjes is ‘rolmodel’ Maria bezig met handwerk. Maria’s dagbesteding lijkt ontleend aan voorstellingen van het ideale burgerlijke deugdzame leven: Maria leest (bidt), zingt vrome liedjes; zij naait, borduurt en wiegt het Christuskind; zij kookt, poetst en zorgt voor haar gezin. Druk heeft zij het vooral met allerlei handwerk: hekelen van vlas, actief met spintol of spinnenwiel, het garen opwindend met een grote haspel of de handhaspel, en breiend. De serie sluit af met een prent van Maria, die – aanvullend op eerdere reeksen – een *bloemenkrans* vervaardigt. Zo’n serie en ermee vergelijkbare afbeeldingen van handwerk – in navolging van Maria – waren geliefd en diverse graveurs gingen dit kopiëren (afb. 3).

Eén van die kopieën bood de Amsterdamse uitgever en boekverkoper Pieter Jacobsz Paets (1587-1657) (afb. 4). Hij had zich gespecialiseerd in het uitgeven van ‘beeldmeditatieboeken’ waarvoor Christoffel van Sichem II (1577-1659) de belangrijkste devotiegrafiek in houtsneden vervaardigde.⁵ Paets publiceerde deze met gedichtjes. Bij het vervaardigen van de bloemenkrans volgt het versje:

Wel gemanierd, met deucht verciert,
In vrees des Heeren:
Gaet boven 't lof, van eenen hof,
Hoe schoon vol eeren.⁶

Handwerk als mystieke traditie

Het verrichtten van handwerk als devotionele activiteit vond haar oorsprong in de late Middeleeuwen. In teksten worden het spinnen en het naaien, als metafoor beschouwd voor het

⁴ Zie voor aanvullende literatuur hierover E.M.F. Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden 17de en 18de eeuw*, Zutphen 2006, 72-83. Later worden er nog twee afbeeldingen aan de reeks toegevoegd.

⁵ 't *Schat der zielen*, met houtsneden van Christoffel van Sichem II, Amsterdam: Pieter Paets 1648, 90-103; Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*, 237-240.

⁶ 't *Schat der zielen*, 103.

Afb. 3 Johannes Galle, *Maria maakt een bloemenkrans bij een besloten hof*, ca. 1626-ca. 1676.

Schloss Wolfegg, Kunstsammlungen der Fürsten zu Wald-
burg-Wolfegg inv.nr. 162-145.

Afb. 4 Christoffel van Sichem II, naar H. Wierix, *Maria maakt een bloemenkrans*, 1648.

Amsterdam Rijksmuseum, inv.nr. RP-P-OB-30.307.

lijden van Christus.⁷ Het verbinden van een mystieke betekenis aan het vlechten van bloemenkransen kwam ook al voor in de late Middeleeuwen. In 1401 schreef theoloog Pierre d'Ailly *Le Jardin amoureux*. Deze tekst werd in 1487 in Nederlandse vertaling gedrukt door Gheraert Leeu als *Thoofkijn van devotien*. In het tiende hoofdstuk getiteld 'Vanden cruyden, vanden bloemen, vanden boomen ende vanden vruchten des hoefkens' laat de auteur een maagd een hof binnengaan om te contempleren op kruiden van 'oetmoedighen ghedach-

7 A. Dlabáčová, 'Spinning with passion. The distaff as an object for contemplative meditation in Netherlandish religious culture', in: *The Medieval Low Countries. An Annual Review* 5 (2018), 177-209; K.M. Rudy en B. Baert (red.), *Weaving, veiling, and dressing textiles and their metaphors in the late Middle Ages*, Turnhout 2007.

X desen dat albus die heplige ziele van dier pic-
tueren en beeldē genoech bevoedt es. so gaet
sp noch voert inden hof onnre te rieckene die wel-
lustelike roken der crupden en haer vruchtē daer
siet sp dan die aerde van onser stercliker broof heyt
ghebouwer bi gheesteliker correctien seer nernste
lyck ghebrecht bi duechdeliker oefeningen. en su-
telikē bedaawet bi godliker inspiracien ende inge-
uene **I**n deser aerden wassen die crupden van
oetmoedighen ghedachten. die boomen vā hoger
contemplacien en beschouwingē: **D**ie bloemē van
eerbarer conuersacien. die vruchten vander hepli-
gher volmaechtheit. en gemepulike wasser daer in
ne tgoet der gracien also overvloedeliken dat qua-
lic eenich menscheleck verstant dat begripē mach:
noch tonghe vertrecken. **I**n dit goet ontfanghen
die heplighe sielen alten sueten voetsel en alre groo-
ten vermaken **S**p sirtten opt groene des welrukē-
den crupps **S**p rusten hem onder die lomre oft schi-
ne vanden boomen. sp lesen die bloemen. sp smakē
die vruchten **E**n sonderlinghe onder alle die bloe-
men ende vruchten so pluckhet die salige siele die op-
olettē vā gewariger caritaten. die wasset oā leger
oetmoedicheyt: en van dien maect sp een cransken
omne haer mede te chieren: en hare lieue te bat te
behaghen **D**it cransken is seer schood en gracelic en
bouen alle andere chierhepde behagel den god der
ninnen en sonderlinge als die soete vpolette daer
alle die duecht inne es' ondersteken sijn met clep-
nen crupdekens in vermeerderingē der schooheit

Afb. 5 Pierre d'Ailly, 'Maagden vlechten kransen van bloemen in de besloten hof', in: *Thoofkijn van devotien*, uitgave Che-
raert Leeu, 1487.

KB| Nationale bibliotheek: KW 150B48, 9v-10r.

ten', op bomen van 'hoger contemplacien ende beschouwingen', op bloemen van 'eerbarer conversacien' en op vruchten van 'heyligher volmaechtheit'.⁸ D'Ailly instrueert hoe zij bloemen kan plukken en 'lezen' en hoe zij 'een cransken' van violen, een nederigheidssymbool, moet maken om zichzelf mee te sieren én een krans voor haar geliefde Bruidegom om Hem te behagen. Tussen de violen moet zij kruiden en rozen steken: rode als symbool van de lichamelijke en 'vleselijke' maagdelijkheid, en witte als teken van geestelijke netheid en zuiverheid. De fraaie houtsneden in deze incunabel lijken als inspiratiebronnen voor de vroegmoderne beelden van maagden in een besloten hof te hebben gediend (afb. 5).

Als een andere befaamde bron gold een Nederlands blokboek uit 1465 met de titel *Canticum Canticorum* (Het lied der liederen). In 32 prenten, geïnspireerd op dit Hooglied, worden

⁸ Pierre d'Ailly, *Thoofkijn van devotien*, Den Haag 1487, 10r.

deugden en bloemen met elkaar in verband gebracht. De illustraties bevatten ook banderolletjes met specifieke Hoogliedverzen. Tekst en visualisering gaan terug op de *Bible Moralisée*, een ouder Frans manuscript, in de dertiende eeuw verlicht voor het Franse hof.⁹

Bloemen als metafoor voor deugden

In de zeventiende eeuw waren bloemen óveral in het dagelijks leven populair en aanwezig. Een nieuwe florale aantrekkelijkheid had vooral een impuls gekregen vanuit botanie-studies rond 1530-1550. Vanuit nieuwe werelddelen werden met de ontdekkingsreizen nieuwe exotica aangevoerd: attractieve bloemplanten, zaden en vruchten prikkelden de nieuwsgierigheid. Talrijke boeken en prenten met planten en bloemen verschenen. Overal werden siertuinen aangelegd. Tuinen kenmerkten niet meer – zoals in de Middeleeuwen – enkel adel en kloosters. De nieuwe bloemen-fascinatie kreeg in de Nederlanden aan het einde van de zestiende eeuw een brede vertaling in kunst en cultuur.¹⁰

Katholieken benadrukten hun identiteit tegenover de protestanten door in woord en beeld telkens terug te grijpen op de metaforische betekenis in de traditie van de middeleeuwse minne-mystiek, waar bloemen en planten symbool stonden voor goede werken en deugden. De katholieke hemel werd (opnieuw) verbeeld als een *Hortus Conclusus*, een vierkante tuin waar Maria en maagden speelden met het Christuskind. In het algemeen graveerde men net als in de Middeleeuwen al lokaal bekende bloemen, vooreerst rozen en lelies, voorts anjers, anemonen, passiebloemen, irissen en kievitsbloemen.¹¹ Naast exoten zoals de zonnebloem verschijnt de rond 1600 geïntroduceerde, razend populaire Turkse tulp, deze krijgt naast de lelie hét aureool van deugd zuiverheid en reinheid (afb. 6).

Uitbundige bloemdecoraties werden gedrukt of geschilderd rondom de tronies van heiligen of in – of op – bloemen op devotieprenten en schilderijen (afb. 7). Daarnaast werd ook het leven en lijden van Christus en Maria verbonden aan bloemen. Kortom, het hele spirituele leven kon worden verbeeld en geïmagineerd met behulp van bloemen, aangevuld en gecombineerd met een heilige of met een thema voor devotieoefening.

⁹ T. Petev, 'Typology and format in the Netherlandish blockbook *Canticum canticorum*, c. 1465', in: *Visual Resources*, vol. XIII, 331-361, 336.

¹⁰ J. van der Waals, *Prenten in de Gouden Eeuw. Van kunst tot kastpapier*, Zwolle, Rotterdam 2006, catalogus Museum Boijmans van Beuningen Rotterdam, 148-151; S. Segal, *Flowers and nature. Netherlandisch flower painting of four centuries*, Amstelveen 1990; B.M.J. Breninkmeyer-de Rooy, *Roots of seventeenth-century flower painting. Miniatures, plant books, paintings*, Leiden 1996.

¹¹ Zie voor de betekenis van bepaalde bloemen A.M.W. As-Vijvers, 'De bloeiende Middeleeuwen. De opkomst van de strooiranden in de Zuid-Nederlandse boekverlichting van de vijftiende eeuw', in: C.A. Chavannes-Mazel en L. Ijpelaar (red.), *De groene Middeleeuwen. Duizend jaar gebruik van planten 600-1600*, Eindhoven 2019, 232-247; S. Segal, *Geloof in de natuur. Bloemen van betekenis*, Amsterdam 2012, catalogus Bijbels Museum Amsterdam; J. van Vlierberg, *Het symbolisme der bloemen*, Dendermonde 1930.

Afb. 6 Anoniem en Theodoor Galle, *Drie tulpen in de besloten hof met in het hart verbeeldde minnemystiek*, ca. 1625.

Museum Catharijneconvent, Utrecht, ingeplakt in handschrift BMH Warm h92C7, f. 292r, en Ruusbroecgenootschap Antwerpen, Devotieprenten, Zinnebeelden, Bloemen, 6 en 7.

Het inkleuren ('afzetten') werd in het algemeen beschouwd als een nuttig en eerzaam tijdverdrijf voor meisjes en dames. Er waren boekjes in omloop met tips hoe je verf moest maken om 'Devotie-beeldekens, en diergelijke, met Koleuren te verligten'.¹² In Duitsland heet het maken van zulke handgemaakte voorwerpen dan ook *Klosterfrauenarbeit*. De objecten zijn niet enkel kunstige exemplaren van vroomheid: zij werden vervaardigd om liefde tot God op te wekken en uit te drukken.

Bid- en devotieprenten, vaak ware meesterwerkjes, werden zo door de klopjes menigmaal versierd met ingekleurde of geschilderde, geknipte, geborduurde – van textiel of gedroogd gras vervaardigde – bloemranden (afb. 8).¹³ Voor creatieve, artistieke klopjes werd het vervaardigen van zulke prentjes zelfs een bron van inkomsten. In de levensbeschrijving van het klopje Agatha, uit de beroemde schildersfamilie Van Veen, zuster van Otto en Pieter en de graveur Gijsbert, staat bijvoorbeeld te lezen:

¹² Citaat in W. Goeree, *Verligteriekunde of regt gebruik der water-verven*, vierde druk, Amsterdam 1705, inleiding; T. Goedings, 'Afsetters en meester-afsetters'. *De kunst van het kleuren 1480-1720*, Nijmegen 2015, 23-25.

¹³ Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*, 145 (voor fijn borduurwerk) en 342 (voor bloemversiering van gedroogd gras).

Afb. 7 Anoniem (Antwerpen), *St. Barbara in het hart van een roos*, ca. 1650.

Schloss Wolfegg, Kunstsammlungen der Fürsten zu Wald-
burg-Wolfegg, inv.nr. 218-177.

Afb. 8 Anoniem (Antwerpen), *Maria met Jezus en Johannes met bloemversiering van gedroogde planten*, ca. 1650.

Maastricht Bonnefantenmuseum, collectie Alkemade,
foto Peter Cox.

Sy was oock seer devoot in beeldekens ende briefkens af te setten, deelende dien mede aenden armen om die tot devocie te verwecken; verporden tot dese exercitie oock andere maechdekens omt selfde ter eeren Gods te doen. Leerden dese cunst, als oock vant perdueren [borduren], voort aen twee arme maechdekens (met veel moeitens) dien eerlycken haer cost daer mede wonne, ende dient perdueren conde dede het selfde om een klein loon, soo dat daer duer de devocie vande menschen vermeerden, also datter veel freie ornamenten tot dienst vant H. Sacrificie hier door gemaect worden.¹⁴

Het maken van bloemenkransen voor de Bruidegom was en bleef een belangrijk onderdeel van de symbolische verbinding met Christus. Bij de mystieke huwelijksceremonie werd de bruid gekroond met een bloemenkrans.¹⁵ Het Rijksmuseum in Amsterdam bezit een groot

¹⁴ Spaans, *Levens der maechden*, CD-ROM deel I, f. 105r.

¹⁵ Abels, *Tussen sloer en heilige*, 97-99; P. Vandenbroeck, *Hooglied. De beeldwereld van religieuze vrouwen in de Zuide-*

Afb. 9 Anonim (Noord-Nederlands), *Interieur met vijf vrouwen (mogelijk klopjes) met bloemensymboliek*, ca. 1645-1650.

Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr. SK-A-4246.

Noord-Nederlands schilderij uit ca. 1645-1650 waarop de voorbereiding van het ritueel is geschilderd (afb. 9). In een interieur zijn vijf vrouwen afgebeeld. De inrichting van de ruimte wijst er in alles op dat hier wordt gezinspeeld op een gemeenschap van klopjes. De compositie is zeldzaam en bijzonder, en hoewel het schilderij tot nu toe niet in een religieuze context werd geplaatst, lijkt de thematisering van bloemen en het vlechten van een bloemenkrans eveneens te wijzen op een samenkomst van klopjes. Rechts achter de haard bevindt zich een huissaltaar met naast het kruis een Mariabeeld en twee vaasjes met bloemen. Aan de muur hangen devotionele schilderijen: een geschilderde Maria Magdalena naar een prent van Abraham Bloemaert, de val van Christus onder het kruis, een gotisch kerkinterieur en twee ouderportretten. Een oudere vrouw rechts, mogelijk de novicenmeesteres, krijgt een

lijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw, Brussel 1994, catalogus Paleis voor Schone Kunsten, 104-115. Zie voor diverse zeventiende-eeuwse devotieprenten met de kroning Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*, 306 (G2), 309 (K1), 312 (N11), 314 (R2).

roos (Mariasymbool) aangereikt en houdt een anjer tegen haar hart (symbolisch voor het lijden van Christus).¹⁶ Het klopje in het midden heeft een bloemenkrans vervaardigd ter voorbereiding op haar mystieke huwelijksluiting en wordt daarbij bijgestaan door de drie overige maagden. De vrouw links heeft daartoe bloemen en kruiden verzameld in een mandje en reikt ze aan.

Bloemrijke emblemata

Emblemata-boeken en -prentreeksen ten behoeve van katholieken verschijnen vanaf de late zestiende eeuw in de Nederlanden en zijn beroemd geworden om hun prachtige gravures vol didactiek en symboliek. In menig exemplaar van deze catholica zijn prenten opgenomen, waarin deugden en goede werken via allerlei bloemensymbolen worden verbeeld. In de hierboven vermelde reeks *Cor Iesu Amanti Sacrum* strooit het Christuskind in een met rozen versierd hart bloemen van deugden en goede werken uit.

Een belangrijk boek is de in 1603 gepubliceerde *Christelliicken waersegger*, van de hand van de jezuïet Jan David (1546-1613), een meesterwerk, verlucht met honderd prenten van Theodoor Galle. Met behulp van een papieren draaischijf, de 'Rolle der deughdsaemheydt', kon de lezer bij de juiste meditatie geraken. Bijvoorbeeld prentnummer 31 verbeeldt associatief hoe mensen met behulp van bloemen en vruchten een 'berg' beklimmen met op de top de personificaties van de goddelijke en de kardinale deugden (geloof, hoop, liefde met wijsheid, rechtvaardigheid, vroomheid (moed), matigheid). Het Nederlandse motto onder de prent luidt: 'Nu, gheeft ons seker merck, vant goet, datmen doen moet. Dat is verdienstich werck: ende alle deughden soet'. Letters op de prent verwijzen naar de 'puncten' van meditatie. De onderaan afgebeelde bloemen en vruchten (A) symboliseren de flora in het 'plantsoen' van de Hemelse Vader en staan symbool voor goede werken (afb. 10).

Aan het begin van de zeventiende eeuw werden emblemata populair waarin de Goddelijke liefde Amor en de menselijke ziel Anima de hoofdrol vervullen. Op speelse wijze wordt een minnespel uitgetekend van de religieuze mens in relatie tot Christus. Al daarvoor, in de zestiende eeuw waren in humanistische Renaissance-sfeer erotische emblemataboeken opgekomen met Cupido in de hoofdrol. Maar de sensuele Cupido kon heel goed plaats maken voor de meer spiritueel geduide goddelijke liefde Amor.

Kunstenaar-graveur Boëtius à Bolswert, in ca. 1585 in Bolsward geboren en katholiek, liet zich in 1620 inschrijven in het Antwerpse Lucasgilde. Hij vervaardigde twee fraaie reeksen religieuze emblemata: *Pia Desideria* (1624), waarbij de jezuïet Herman Hugo meditatieve teksten

¹⁶ Wie precies zijn afgebeeld is niet bekend. De oudere geportretteerde vrouw rechts zou mogelijk de fameuze Trijn Jans Oly kunnen zijn, overste van de maagden in de Hoek en novicenmeesteres. Deze toeschrijving is echter vooralsnog niet hard te maken.

VERTUTES, ATQUE OPERA MERENTIA CAELVM. 31.

Quæ bona Christiadis patranda, edisere paucis.
Omnigenum Pietatis opus: Mellitaq; Virtus.

Nu gheest om̄t seker merck, want goet datmen doey moet.
Dat is Verdienstich weyde: ende alle dughden set.

Quel bien doyr̄e faire, Pour a Dieu complaire, En ce bas séjour?
Voyez ces fleurs, D'une main ioyeuse, Et pleine d'amour.

CORDIS FLORES.

Dilectus meus descendit in hortum
suum, ut lilia colligat. Cant. 6. 1.

Hæc tibi, nata tuo de semine, consacro sponse
lilia, et his patrium floribus addo solum.
27.

Afb. 10 Theodoor Galle, prent 31, 'Nu, gheeft ons seker merck [...]', in: Jan David, *De Christelicken waerseggher*, Antwerpen 1603.

Ruusbroecgenootschap Antwerpen, inv.nr. RG 3045 I 1, p. 84*, afb. 31.

Afb. 11 Boëtius à Bolswert, embleem 27, 'Amor plukt bloemen van deugden uit het hart van Anima', in: Benedictus van Haeften, *Schola Cordis*, Antwerpen 1629.

Ruusbroecgenootschap Antwerpen, inv.nr. RG 3024 L 3 alfa, p. 368, afb. 27.

leverde, en *Schola Cordis* (1629) met Latijnse meditaties van de uit Utrecht afkomstige proost van Affligem, benedictijn Benedictus van Haeften.¹⁷ De onderschriften bij deze prenten – het motto en de versregels – zijn goeddeels ontleend aan het Hooglied. Dezelfde teksten waren ook al afgedrukt in de banderollen van de mystieke prenten uit het blokboek *Canticum Canticorum* uit 1465. In zijn emblemata-reeksen gaf Boëtius een nieuwe visuele draai aan deze bekende

¹⁷ A.C. de Kruijff en E. Verheggen, 'Boëtius en Schelto à Bolswert. Graveurs met Jezus als metgezel', in: T. de Jong, *Boëtius en Schelto Van Bolswert naar Antwerpen*, Bolsward 2013, 131-137; Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*, 76-78.

laatmiddeleeuwse Hoogliedcitaten.¹⁸ Prent 32 verwijst naar Hooglied 2:5, waarin de bruid wordt overladen met bloemen en appels. Prent 33 visualiseert Hooglied 2:16 ('Mijn liefste is van mij en ik ben van hem. Hij wandelt tussen de bloeiende lelies'). Op deze afbeelding kronen Amor en Anima elkaar met bloemenkransen. Ook in de *Schola Cordis* laat Boëtius zich inspireren door bloementeksten, nu met een verwijzing naar Hooglied 6:1, waar Amor uit het hart van Anima bloemen van deugden plukt (afb. 11). In dit prachtig geïllustreerde emblemataboek gaan schrijver en illustrator in op de uiteenlopende emoties (stemmingen) van het hart, met al zijn deugden én ondeugden. Het beeldmateriaal van Boëtius werd in heel Europa en in de nieuwe wereld gekopieerd, zelfs in protestante piëtistische kringen.¹⁹ Vele schrijvers, man en vrouw, gebruikten deze prenten om hun vrome gedachten en gevoelens te verwoorden.

Bloemige teksten in overige catholica

Niet alleen in emblemata-boeken, ook in andere catholica wordt devotie verbeeld door bloemen. Zo verscheen in 1627 te Brussel een bijzonder meisjesboek, *Duyfken en Willemeynkens Pelgrimagie, tot haaren beminden binnen Jeruzalem*. Ook dit volks aandoende boekje had Boëtius à Bolswert geïllustreerd, maar nu schreef hij ook de bijbehorende tekst.²⁰ Tot in de negentiende eeuw verschenen 23 edities bij diverse drukkers in Vlaanderen, Nederland, Duitsland en Noord-Frankrijk, vanaf de achttiende eeuw niet alleen als boekje, maar ook als losse cents- of kinderprent. Zoals de titel al aangeeft draait dit boek om de pelgrimage naar Jeruzalem van de godvruchtige, brave en wijze jonge vrouw Duifje en haar rebelse zondige zuster Willemijn, die 'meestenteyd overal buyten den regten weg loopt'. De pelgrimage symboliseert de levensweg, een imaginaire pelgrimstocht, die in het geval van Duifje 'zalig' eindigt bij haar Bruidegom Christus in de hemel. Deze verwelkomt haar in Zijn gezelschap en samen genieten zij van een bruiloftsmaal, opstap voor een huwelijk in eeuwigheid. Willemijntje's leven krijgt evenwel een snood eind: een dodelijke val in een afgrond – symbool voor de hel – want naast alle eerder begane zonden, probeerde zij hoogmoedig een berg te beklimmen.

In hoofdstuk drie komt het thema van de besloten hof aan de orde. Duifje vermaant haar zus om haar lief Christus gunstig te stemmen door bloemen te gaan plukken om daar een krans van te maken voor haar Beminde. Geweld door honger verzuimt de opstandige Willemijntje evenwel genoeg aandacht te besteden aan de opmaak van een fraai veelkleurig boe-

¹⁸ J. Ph. Berjeau, *Canticum Cantorum. Reproduces in facsimile*, Londen 1860, p. 5-6.

¹⁹ Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*, 78-79; F. Dietz, *Literaire levensaders. Internationale uitwisseling van woord, beeld en religie in de Republiek*, Hilversum 2012. Zie voor de invloed van deze afbeeldingen in Zuid-Amerika: PESSCA, Project on the Engraved Sources of Spanish Colonial Art; www.colonialart.org.

²⁰ E. Verheggen, 'De geestelijke pelgrimage met relieken', in: I. Schriemer (red.), *Relieken*, Zwolle 2018, catalogus Museum Catharijneconvent Utrecht, 67.

ket. Zij komt terug met een bos bemodderde blauwe bloemen, maar daarmee kan zij haar Beminde niet verleiden. Bloemen moeten zuiver zijn, veelsortig en goed ruiken: Hij is immers enkel tevreden met het allerbeste. Boëtius sluit af met:

Door het plucken der bloemen, verstaen ick bidden ende deughdelijcke wercken. Door de bemodderde blauwe bloemen, verstroeyde ghebeden, ende flauwe goede wercken. Door des Bruydegoms Moeder, ende hof-ghesien, onse lieve Vrouwe, ende d'andere Heylighen. Ende door den grooten bloem-hof is te verstaen de Heylge Kercke. Op welke saken Duyfken alles wel wilt ghelet hebben tot voordeel van hare Saligheyd.²¹

Katholieke boeken met als thema bloemhof en deugden waren lange tijd populaire lectuur in de zeventiende eeuw. De Bossche priester Jan van Gorcum schreef bijvoorbeeld *Den Geestelycken bloem-hof, inhoudende veele schoone leeringen van de deuchden te beminnen ende d'ondeuchden te haten*.²² Het boekje behandelt in vraag en antwoord de betekenis van meer dan honderd deugden en hoe die te onderhouden. Voor het begijnhof te Brussel schreef de geestelijk leidsman Joannes Mytens een reeks stichtelijke boekjes onder de titel *De gheestelycke vryagie* waarin ook de bloemenspiritualiteit wordt beschreven en verbeeld. Boekjes als deze, die ook in de Republiek werden gelezen, zijn rijk geïllustreerd met voorstellingen, die geïnspireerd zijn op de laatmiddeleeuwse minnemystiek. Mytens beschrijft hoe het hart als tabernakel fungeert en versierd kan worden 'met alle kruyden ende bloemen der deughden'.²³ Daarbij benoemt hij ook de belangrijkste:

Ende daer worden oock tranen uitghestordt / die de vruchten der deuchden / in die hoven der zielen begieten / ende doen wassen / daer inne zy Jesum nooden te komen / ende daer vindt hy dan die edele bloemen ende kruyden / als namelijk / Ootmoedicheydt, Rijnicheydt, Verduldicheydt, gheestelijcke Kastydinge, Vrede, broederlijcke Liefde, Eendrachticheydt, Bermherticheydt, ende meer andere dierghelijcke / daer in Jesus zijn gheneuchte heeft want alsulcken hoven der deuchden zijnen hem seer liefvelijck ende aenghenaem: waer inne hy seer dickwils komt spasseren ofte wandelen / die selve gebenedijdende met vele gratien / ende ghenaden.²⁴

Dat de tekst over het tabernakel ook anders en zelfs letterlijk kon worden geïnterpreteerd blijkt uit de geborduurde bloemdecoraties aan de binnenkant van een tabernakel dat wordt bewaard in Aalsmeer (afb. 12).

²¹ Boëtius à Bolswert, *Duyfkens ende Willemykens Pelgrimage tot haren beminden binnen Ierusalem*, Antwerpen 1656 (herdruk), 41.

²² Jan van Gorcum, *Den Geestelycken bloem-hof. Inhoudende veele schoone leeringen, van de deuchden te beminnen ende d'ondeuchden te haten*, Den Bosch 1613.

²³ Joannes Mytens (toegeschreven), *De gheestelycke vryagie*, Brussel 1649, 204.

²⁴ Joannes Mytens (toegeschreven), *De gheestelycke vryagie*, dl. 2, Brussel 1626, 188.

Afb. 12 Tabernakel, met geborduurde binnenbekleding van bloem- en plantmotieven, 1625-1650.

Oud-Katholieke kerk Aalsmeer HH. Petrus en Paulus, foto Richard de Beer.

Afb. 13 Johannes Boel, *Altaar met het H. Sacrament, de crucifix, twee kandelaars met brandende kaarsen en twee altaarvazen met bloemen*, 1610-1640.

Schloss Wolfegg, Kunstsammlungen der Fürsten zu Waldburg-Wolfegg, inv.nr. 161-614.

Bloemen in kerk en huiskapel

In diverse zestiende en zeventiende-eeuwse catholica werd de metafoor van de bloemhof (of 'lusthof') ook ingezet om de spirituele betekenis van *het kerkgebouw* en zijn inrichting te beschrijven. Een invloedrijk, instructief boek waarin dit wordt behandeld verscheen in 1607 van de hand van de hiervoor genoemde jezuïet Jan David: *Den Bloem-hof der kerckelicker ceremonien [...]*. Met vragen en antwoorden als in een catechismus interpreteert hij beeldend en gedetailleerd het altaar, met hosties (Christus) in het tabernakel, gestoffeerd met tapijten, beelden, schilderijen, lichten (kaarsen) en kronen en relieken van heiligen. Op het altaar staat een crucifix, verwijzend naar Christus die zich had geofferd aan het kruis. De beide

Afb. 14 Wit bloemenkazuifel, 1650-1675.

Oud-Katholieke kerk Amsterdam
HH. Petrus en Paulus (De ooie-
vaar), foto Richard de Beer.

kandelaars met kaarsen branden er ter ere van Hem en verlichten alle gelovigen met liefde. Over de bloemvazen op het altaar, met daarin echte óf nagemaakte bloemen, stelt David dat deze daar prijken als stimulans om in deugden en goede werken te blijven volharden.²⁵ Ook op losse devotieprenten staan altaren soms op dezelfde manier afgebeeld, steeds in een opstelling met crucifix, twee kandelaars met brandende kaarsen en twee vazen, met daarin bloemen of met bloemkransen (afb. 13).

²⁵ Jan David, *Den Bloem-hof der kerckelicker ceremonien, Begrijpende de Cerimonien die in den kerckelijcken dienst ende uyt-reycken der H. Sacramenten gebruyckt worden*, Antwerpen 1622, 26-27.

Wanneer vanaf de vroege zeventiende eeuw kloppen en begijnen actief beginnen bij te dragen aan de decoratie en versiering van de schuilkerken in de Republiek doet daar de bloemenrage zijn entree in het interieur. Opeens werd bijna alles gedecoreerd met bloemen en vruchten: de communiebanken, (altaar)betimmeringen, tabernakels, zilveren voorwerpen en vooral het textiel, zoals antependia en paramenten. Liturgische gewaden werden door de kloppen zelf geborduurd en uitbundig gedecoreerd met bloemen (afb. 14).²⁶

Op menig interieurprent of tekening van katholieke (schuil)kerken zijn vazen of bloempotten afgebeeld gevuld met bloemen en planten of kunstige bloemdecoraties. Zilveren exemplaren worden onder andere nog bewaard in Museum Catharijneconvent in Utrecht. Veel aardewerken vazen zijn verloren, slechts een enkeling is nog bewaard (afb. 15). Zij zijn precies zo vormgegeven zoals ze op (devotie)prenten, op altaren of ter verering van de heiligen, staan afgebeeld. Vermogende kloppen schonken, al of niet na hun overlijden, zilveren vaatwerk aan de schuilkerken, met bloemdecoraties gekopieerd van de prenten.²⁷

Menig katholiek huis beschikte in de vroegmoderne tijd over een bidplaats, vaak een klein kamertje met een altaar, beeldjes en 'beeldekens' (devotieprenten).²⁸ Om zo iets in te richten was van alles te koop, waaronder ook voorwerpen met bloemmotieven. Van de winkelvoorraad van het overleden Amsterdamse klopje Hendrikje Cool werd in 1697 een inventaris op-

Afb. 15 Altaarvaas uit Delft met IHS monogram in bloemenkrans, Aardewerk, 1660-1690.

Amsterdam Rijksmuseum, inv.nr. BK-NM-14208.

²⁶ Met dank aan Richard de Beer die veel voorbeelden hiervan heeft verzameld en deze voor mijn onderzoek met mij heeft gedeeld.

²⁷ Theissing, *Over klopjes en kwezels*, 142. Zie voor zeventiende-eeuws kerkzilver C.M. Westerink, 'De Amsterdamse zilversmeden Thomas en Johannes Boogaert. Hun nagelaten oeuvre', in: P.M. le Blanc (red.), *Kerkelijk zilver. Negen opstellen over kerkelijke zilversmeedkunst*, Den Haag 1992, 44-65.

²⁸ Spaans, *Levens der maechden*, CD-ROM deel 3, f. 13r.

Afb. 16 Johannes van de Sande, *H. Helena*, versierd door een bloemenkrans, waarschijnlijk geschilderd door een Haarlems klopje. Vormselprentje van Cornelia Dobbius, 7 oktober 1694 gekregen van haar meter en nicht Reynalda Schatter, klopje te Haarlem (handgeschreven tekst op de versozijde).

Ruusbroecgenootschap Antwerpen, Devotieprenten, Randversiering, S. Helena, 1.

liteit tussen protestanten en katholieken over hoe de eeuwige zaligheid te verwerven. Het contrast tussen protestante leeg gestripte, geconfisqueerde kerken en de overdadig versierde katholieke godshuizen droeg bij tot de entree van een nieuwe stijlperiode in het Noorden: de barok.

Het hoogtij van de bloemrijke cultuur en kunstnijverheid tijdens de zeventiende eeuw duurde voort tot het laatste kwart. De brede aandacht in de samenleving voor bloemen ver-

gemaakt.²⁹ Op het 'winkelkamertje' staan behalve crucifixen en kandelaars '50 aarde gepleysterde bloempotjens' vermeld, even als '15 kleene bloempotjens gepleistert' en 'twee vergulde fruihoorens en twee bloempotte'. Dat er ook kunstbloemen voor kunstige handwerkjes te koop waren valt op te maken uit de lades waarin werden aangetroffen: 'eenige vercierde bloemetjes, drie doosjens met versilverde bloemtjens' en 'eenige vercierde bloemtjens en takjes'.

Slot

Vanaf de late Middeleeuwen werden in de christelijke traditie deugden al symbolisch uitgebeeld door bloemen, planten en vruchten. Als gangbare metafoor voor het eeuwige leven stond de besloten hof model, geënt op teksten uit het Bijbelse Hooglied. Ten tijde van de Contrareformatie kregen planten, bloemen en vruchten een nadrukkelijker rol in stichtelijke literatuur, in devotiegrafiek en bij de inrichting en versiering van katholieke kerken, liturgische voorwerpen en paramenten. Floralia werden als het ware ingezet als geweldloze, esthetische wapens en instrumenten in de ideologische riva-

²⁹ Gemeentearchief Amsterdam, notarieel archief 5619/14, notaris J. Commelin, 19 oktober 1697.

dween enigszins naar de achtergrond. Maar niet in de (schuil)kerken, daar symboliseerden bloemen onverminderd de christelijke deugden, hoewel het esthetisch niveau van deze visualisering zienderogen daalde. Ook in de devotiegrafiek valt dit waar te nemen. Die bleef onverminderd populair; zij werd zelfs steeds massaler afgedrukt en afgenomen. De prentjes, veelvuldig versierd met geschilderde bloemen, bleef men tot in de twintigste eeuw als waardevol te koesteren kleinood bewaren in katholieke gebedenboeken (afb. 16). Daarentegen is het tot op de dag van vandaag bij streng gereformeerden ongebruikelijk en ongewenst om overledenen te eren met bloemen of bloemenkransen.

Bio • Evelyne M.F. Verheggen studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Leiden. In 2006 promoveerde zij aan de Radboud Universiteit Nijmegen op het proefschrift *Beelden voor passie en hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*. Behalve over devotieprenten publiceerde zij over reliëkverering en over de inrichting van kerken. Momenteel is zij werkzaam als zelfstandig erfgoeddeskundige religieus erfgoed. Als vrij onderzoekswerker is zij verbonden aan het Ruusbroecgenootschap van de Universiteit Antwerpen. everheggen@kpnmail.nl

Abstract • Ten tijde van de Tachtigjarige oorlog woedde een religieuze, ideologische strijd tussen protestanten en katholieken over hoe de eeuwige zaligheid te bereiken. Katholieken geloofden dat deze kon worden afgedwongen door tijdens het leven goede werken en deugden te verrichten. Dit werd gevisualiseerd door bloemen, planten en vruchten, een uit de laatmiddeleeuwse mystiek overgeleverde symboliek, geïnspireerd op de verbeelding van de besloten hof en geënt op teksten uit het Bijbelse Hooglied. Naast catholica werden duizenden devotieprenten met floralia in deze 'beeldoorlog' ingezet als belangrijk contrareformatorisch instrument. Bij de verspreiding daarvan vervulden semi-religieuze vrouwen, kloppen en begijnen, een belangrijke rol.

De Zeventiende Eeuw

Nuda movet lachrimas

Komt dit gewas ontcleet,
Al was 'et lief, soo wort 'et leet.

Vermijt u, domme jeught, ajuyn te willen schellen,
Of, siet, uw treurigh oogh sal van de tranen swelllen;
Maer sooje met de vrucht wilt spelen sonder leet,
Soo raectse sachtjens aen, en laet het ding gekleet.
Ghy meught u, jongh gesel, ter eeren wel vermaken,
Maer pleeght geen ander min als door eerbiedigh raken.
't Is noch al, soo het plagh: Acteon naeckt verdriet,
Indien hy sonder kleet de jonge nymphen siet.

Uit: *Proteus ofte minne-beelden verandert in sinne-beelden door I. Cats*,
Den Haag 1629, p. 111-112.

Universiteitsbibliotheek Leiden, Bijzondere Collecties, 1019 E 29: 1

9 789087 048785